

Na straży bursztynowego szlaku. Mieszkańcy środkowego biegu Prosny w I w. p.n.e.*

Celtowie stanowili jedną z najważniejszych grup ludności starożytnej Europy, który w swoich wędrówkach przemierzyli niemal całą Europę docierając nawet do Azji Mniejszej, w tym i na ziemi polskie. Ostatnie znaleziska archeologiczne potwierdzają ich osadnictwo na Kujawach i w Wielkopolsce, gdzie pełnić mieli rolę koła napędowego szlaku bursztynowego u schyłku I w. p.n.e.

*A wielcy mężowie,
ci wojownicy,
ci jeźdźcy
– gdzie oni!*

W. B. Yeats, *Kłątwa Cromwella*

Celtowie, zwani też Galami, stanowili jedną z najważniejszych populacji starożytnej Europy. Przez wiele stuleci potęga ludów celtyckich rosła i powiększały się ich terytoria, jednak później ten stan zaczął się kurczyć, do tego w końcu stopnia, że cywilizacja prawie zanikła. Celtycka kultura przetrwała jedynie na zachodnich krańcach Europy, na tzw. krawędzi celtyckiej, którą tworzyły i tworzą: Irlandia, Walia, Szkocja, Bretania, Kornwalia i wyspa Man¹.

Wiedza na temat najstarszej historii Celtów opiera się na wiadomościach zaczerpniętych z piśmiennictwa greckiego i łacińskiego oraz na informacjach pozyskanych z prac archeologicznych. Zainteresowanie Greków i Rzymian prawie we wszystkich antycznych przekazach prezentuje wręcz wrogi stosunek. Źródła klasyczne dostarczają nam informacji zawierających sporo

¹*Serdeczne podziękowania dla A. Kędzierskiego i S. Miłka za wspólne badania nad osadnictwem celtyckim oraz J. Teske za cenne informacje.

¹ B. Gierek, *Celtowie*, Kraków 1998, s. 11.

ubarwionych opowieści, częściowo opartych na osobistych doświadczeniach, a przede wszystkim na relacjach poprzedników. Wydarzenia zawarte w nich potwierdziły znaleziska archeologiczne, dlatego nie mogą zostać pominięte ani zignorowane, pomimo niekiedy swojej stronniczości. Niestety nie dysponujemy wiadomościami, pochodzącymi od samych Celtów i omawiającymi tamte czasy. Gdybyśmy posiadali takie źródła, nasz obraz wczesnej historii „Ludu Europy”² mógłby ulec zmianie. Celtyckie rodzime źródła pisane pojawiają się dopiero w VI w. w Irlandii, a dopiero później w Walii. Dzięki nim historię Celtów możemy poznać od tego czasu z bezpośrednich relacji.

Trwająca około 2500 lat wędrówka, jaką są dzieje Galów, można określić pod wieloma względami jako tragiczną i smutną. Przetrawanie Celtów stanowi ważny składnik historii kultury Europy, dlatego wymaga dokładnego i rzetelnego objaśnienia.

Celtowie na mapie Europy

*Złote ich włosy, jak i strój: pasiaste
Lśnią się ich szaty, a na mlecznobiałych
Szyjach po złotą iskrzą się kanaki*³

Co dziś wiemy i możemy powiedzieć o Celtach – wojowniczym i tajemniczym ludzie obdarzonym mianem pierwszej wśród „barbarzyńskich” społeczności Starego Kontynentu? W swoich wędrówkach przemierzył niemal całą Europę, docierając nawet do Azji Mniejszej (tereny dzisiejszej Turcji), gdzie nazywani byli Galatami⁴. To właśnie tam, na ziemiach Anatolii, Celtowie zachowali przez wiele wieków swój język. W połowie IV w. n.e. św. Hieronim ze Strydonu pisał, że Galatowie używają mowy przypominającej język mieszkańców okolic Trewiru nad Renem⁵.

Poziomem rozwoju Celtowie w trakcie swojej wielkiej historii w II i I wieku p.n.e. ustępowa-

² „Celtowie – lud Europy” to motto zorganizowanego w 2004 r. X Festynu Archeologicznego w Biskupinie, któremu towarzyszył wystawa fotograficzna i druk edukacyjny autorstwa R. Chowaniec i M. Rudnickiego o tym samym tytule.

³ Wergiliusz, *Eneida*, ks. VIII, w. 658–660; *kanak* – naszyjnik.

⁴ B. Cunliffe, *Starożytni Celtowie*, Warszawa 2003, s. 104.

⁵ B. Gierek, op. cit., s. 42.

li jedynie klasycznym cywilizacjom z basenu Morza Śródziemnego⁶. Obecnie tylko znikome resztki ogromnego niegdyś celtyckiego obszaru językowego zachowały się w Bretanii, Walii, Szkocji i Irlandii, czyli na północno-zachodnich peryferiach Europy.

O dziejach Celtów, kolebce ich kultury, kierunkach przemieszczania się, powiększaniu obszaru celtyckiego, czasach świetności, porażkach i upadku informują starożytne źródła pisane i zabytki archeologiczne. W przypadku Celtów kontynentalnych, na pierwsze miejsce wysuwają się materiały pozyskane z prac wykopaliskowych, natomiast w przypadku Celtów zamieszkujących na wyspach, zarówno źródła pisane jak i materiały archeologiczne mają takie same znaczenie. Mimo że pojawiają się wraz z nastaniem chrześcijaństwa, zawierają sporo informacji o życiu starożytnego „Ludu Europy”.

Celtowie trafili na karty historii jako pierwszy z ludów zasiedlających Europę poza strefą śródziemnomorską. Wzmianki o Celtach sięgają schyłku VI w. p.n.e. Hekatajos z Miletu (ok. 540–ok. 480 r. p.n.e.) w dziele geograficznym *Obejście Ziemi* umieścił ich na przedpolach Massalii (dzisiejsza Marsylia). W późniejszej monumentalnej pracy *Dzieje* Herodota z Halikarnasu, zwanego Ojcem historii (485–ok. 425 r. p.n.e.), padły informacje, że Celtowie zajmują tereny leżące na zachód od Słupów Heraklesa (Cieśnina Gibraltarska), jako najdalej na zachód osiadły ludu europejski, czyli na krańcach kontynentu⁷.

Rzymski poeta Awienus w drugiej połowie IV w. p.n.e. w utworze *Ora maritima*, czyli *Wybrzeże morskie*, kompilacji wcześniejszego oryginału greckiego, stwierdza, że Celtowie żyją w Galii i południowo-zachodniej Hiszpanii. Z kolei w dziele greckiego historyka Ksenofonta (ok. 430–ok. 355 r. p.n.e.) zatytułowanym *Hellenika* znajdujemy informacje o obecności Celtów na ziemi greckiej. Platon (427–347 r. p.n.e.) w swoich *Prawach* opisuje ich jako wojowniczych i nieumiarkowanych pijaków⁸. Natomiast grecki filozof Arystoteles (384–322 r. p.n.e.) miał dostęp do licznych źródeł, na których oparł swoje spostrzeżenia na temat ludów celtyckich. Jego zdaniem był to twardy lud z Północy, który swoje dzieci wystawiał na działanie surowego klimatu

⁶ J. Gąssowski, *Mitologia Celtów*, Warszawa 1978, s. 24.

⁷ B. Cunliffe, op. cit., s. 15.

⁸ Tamże, s. 16.

po to, by je zahartować. Byli wojowniczy, okrutni i nieustraszeni: „Nie obawiają się niczego – ani przedsięwzięcia ziemi, ani wzburzonych fal morskich⁹ (...) Chwytają za oręż i ruszają przeciw morskim bałwanom¹⁰ (...). Przestrzegali zasad gościnności, głównie wobec obcych¹¹. Historyk grecki Polibiusz (201–120 r. p.n.e.) porównuje Celtów do przechwalających się dzieci, znajdujących upodobanie w ozdobach. Dostarcza także informacji o celtyckim systemie hierarchii, choć jego opisy prymitywnych warunków życia Celtów należy uznać za przesadne¹².

Najobszerniejsze przekazy dotyczące obyczajów i życia Galów, pozostawił Juliusz Cezar, który toczył z nimi liczne wojny. Stworzył on w latach 52 i 51 p.n.e. dzieło *Commentarii rerum gestarum belli Gallici*, czyli *Pamiętniki o wojnie z Galami* (potocznie zwaną wojną galijską), składające się z siedmiu ksiąg, opisujące podbój terenów dzisiejszej Francji, Belgii oraz Holandii. W swoich opisach koncentruje się na trzech kwestiach: polityce, społeczeństwie i religii. Obraz Galów pokazany przez Cezara, był jednak w głównej mierze usprawiedliwieniem przed potomnymi interwencji zbrojnej w Galii. Na wojowniczość Celtów i ich wielkie zamiłowanie do prowadzenia wojen zwrócił uwagę grecki geograf Strabon z Amazji (ok. 68 r. p.n.e.–ok. 26 r. n.e.)¹³. W swoim fundamentalnym dziele *Geografia*, zachowanym w siedemnastu księgach, pokazuje obraz znanego wówczas świata. Przedstawia między innymi charakterystykę takich krain jak Galia, Brytania i Irlandia oraz ich mieszkańców: „Cała rasa jest żarliwie rozmiłowana w wojnie, dumna i skora do walki, skądinąd zaś prawa i wolna od przywar charakteru (...) Ale tak samo (...) chętnie poświęcają swą energię użytecznym zajęciom i nawet oddają się studiom literackim (...) Do szczerości i śmiałości ich usposobienia trzeba dodać dziecinności i samozwalstwa i zamiłowania do ozdób (...). Ta próżność właśnie czyni ich nieznośnymi w zwycięstwie i tak zupełnie przygnębnymi w klęsce. Oprócz lekkomyślności cechuje ich

barbarzyńska dzikość(...)”¹⁴. Znacznie później grecki historyk, piszący po łacinie Ammianus Marcellinus (ok. 330–ok. 395 r. n.e.) zauważa, że cały zastęp obcych nie był w stanie sprostać w bitwie jednemu Galowi, gdy ten przyzywał na pomoc żonę¹⁵.

Istnieją także opisy Celtów, którzy w IV w. p.n.e. pojawili się na Bałkanach. Do pierwszego kontaktu między wodzami celtyckimi i macedońskimi doszło w 335 r. p.n.e. W tym czasie wysłannicy Celtów znad Adriatyku dotarli na dwór macedoński w Pelli gdzie prowadzono rokowania dotyczące zawarcia traktatu „o przyjaźni i gościnności”¹⁶. Wydarzenie to opisuje w II w. n.e. Grek Flawiusz Arriannus (Arian): „Celtowie odznaczają się wysokim wzrostem i mają o sobie wielkie mniemanie. Wszyscy (byli tam również posłowie innych ludów) oświadczyli, że przybyli w celu nawiązania przyjaznych stosunków z Aleksandrem (...) Celtów zaś zapytał, czego obawiają się najbardziej na świecie, przypuszczając, że jego wielka sława dotarła już do nich, i nawet dalej, i że powiedzą, iż najbardziej ze wszystkiego boją się jego osoby. Lecz odpowiedź Celtów zawiodła jego oczekiwanie (...) oświadczyli, że obawiają się, by niebo nie runęło kiedyś na nich, że przybyli w poselstwie z podziwu dla niego, ale nie z obawy lub chęci zysku. (Aleksander) wszystkich ich uznał za swoich przyjaciół i zawarł z nimi przymierze. Następnie odesłał ich z powrotem do domu, dodając, że Celtowie są pyszałkami”¹⁷. Ten sam Arrian opisuje ponowną wizytę wysłanników w 323 r. p.n.e., kiedy grupa Celtów odwiedziła Aleksandra w Babilonie.

Także kobiety celtyckie opisywane były przez starożytnych pisarzy. Boudicca, królowa brytańskiego plemienia Icenów, dorównywała im wyglądem i odwagą. Kasjusz Dion w dziele *Rzymska historia* opisuje ją słowami: „Była olbrzymiej postaci, przerażającej powierzchowności, o ostrym głosie. Olbrzymie zwoje jasnorudych włosów spadały na jej kolana. Nosiła wielki, skręcony naszyjnik złocisty i wielobarwną tunikę, a na nią zarzucała gruby płaszcz, spięty zapinką. Co chwila chwytła długą włócznię, aby wzbudzić

⁹ Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. IV, s. 136.

¹⁰ Tamże, s. 442.

¹¹ Tamże, s. 16.

¹² B. Gierek, op. cit., s. 19-10.

¹³ M. Dillon, N.K. Chadwick, *Ze świata Celtów*, Warszawa 1975, s. 15-16.

¹⁴ Strabon, *Geografia*, IV, 4, 2,4; cyt za: A. Królikowski, *Epopeja Celtów*, Częstochowa 1999, s. 14.

¹⁵ M. Dillon, N.K. Chadwick, op. cit., s. 153-155.

¹⁶ B. Cunliffe, op. cit., s.101.

¹⁷ Flawiusz Arrian, *Wyprawa Aleksandra Wielkiego*, przekł. H. Gesztaft-Gasztold, Warszawa 1963, s. 8.

łęk we wszystkich, którzy na nią patrzyli”¹⁸. W okresie rzymskiego panowania na Wyspach wzniciła ona bunt pośród plemion celtyckich. W latach 60–61 ruszyła do walki ze słowami „muszę zwyciężyć w tym boju lub polec. Takie jest postanowienie kobiety: mężowie niech żyją i będą niewolnikami!”¹⁹.

Celtowie – baronowie żelaza

Etonim Celtowie (greckie *Keltoi*, łacińskie *Celtae*) użyty został po raz pierwszy około 2500 lat temu przez pisarzy greckich dla określenia plemion barbarzyńskich, które znajdowały się w głębi lądu, patrząc od greckiej kolonii Massalia. Byli też często nazywani Galami (greckie *Gala-toi*, łacińskie *Gali*). Świat celtycki dzielił się na wiele plemion, których liczba dziś jest trudna do określenia. Niektóre tworzyły duże, luźne konfederacje, inne zaś małe i dobrze zorganizowane jednostki plemienne. Spoiwem wśród Celtów była stosunkowo jednolita tożsamość kulturowa, religijna i językowa²⁰.

Obecnie przyjmuje się, że praojczyzną Celtów był region dorzecza górnego Renu, Menu i Dunaju oraz południowo-zachodnich Czech²¹. Tereny te w pierwszych wiekach I tysiąclecia p.n.e. w najstarszym okresie epoki żelaza, zajmowała kultura zachodniohalsztacka, której nazwa wywodzi się od miejscowości Hallstatt w Górnej Austrii. W latach 1846–1899 w trakcie prac archeologicznych odkryto tam ponad 2 tysiące bogato wyposażonych grobów pochodzących głównie z wczesnej epoki żelaza. Podstawą bogacenia się miejscowej ludności było wydobycie i handel solą, nazywaną również białym złotem. W V w. p.n.e. na wymienionym obszarze wykrystalizowała się kultura lateńska²² bezpośrednio utożsamiana z ludem Celtów. Ludność pochodzenia celtyckiego w tym czasie zajmowała już spore obszary Europy, między innymi część Półwyspu Iberyjskiego i Wyspy Brytyjskie. Gwałtowna ekspansja kul-

tury lateńskiej nastąpiła na przełomie V i IV w. p.n.e., prowadząc do starć ze światem antycznych cywilizacji znad Morza Śródziemnego. Dotychczasowe kontakty handlowe, zastąpione zostały konfrontacją zbrojną. Przyczyną migracji mogło być przeludnienie, konflikty i spory wewnętrzne, a także atrakcyjność ziem południowej Europy, znanych zwłaszcza ze swych kruszców, dobrego klimatu i żyzności. Pliniusz Starszy wydarzenia te przedstawił raczej w formie symbolicznej, w swojej *Historii naturalnej* opowiadając dzieje rzemieślnika Helikusa (Elico), Celcie z plemienia Helwetów, który w V w. p.n.e. pracował jako kowal w Rzymie. Wracając do domu, Helikus/Elico wziął ze sobą suszone figi, oliwki i wino, które wzbudziły apetyt współplemieńców, skutkiem czego chcieli to znakomite jedzenie zdobyć w walce²³.

Na przełomie 387–386 r. p.n.e. Celtowie najechali i złupili Rzym z wyjątkiem obronnego Kapitolu²⁴. W 386 dotarli aż do Sycylii. Od tego czasu powtarzały się ich częste wyprawy łupieżcze w głąb Półwyspu, sięgające Apulii. Dopiero zwycięstwo nad nimi odniesione przez Tytusa Manlius Imperiosus w 360 r. p.n.e. w bitwie o most na rzece Aniene na wschód od Rzymu, zapewniło spokój dwóm pokoleniom obywateli Republiki. Kolejny raz Galowie mieli zagrozić Rzymowi dopiero w latach 218–216 r. p.n.e., uczestnicząc w wojennym pochodzie pod przewodnictwem punickiego wodza Hannibala. Wcześniej w 335 r. p.n.e. pertraktowali z Aleksandrem III Wielkim, a w 279 r. p.n.e. najechali na Grecję i złupili świątynię Apollona w Delfach. Część Celtów za zgodą władców państw hellenistycznych osiedliła się nawet w Azji Mniejszej, dając nazwę prowincji Galacji²⁵.

²³ J. Haywood, *Celtowie. Od epoki brązu do New Age*, Warszawa 2008, s. 43.

²⁴ Z najazdem celtyckich Senonów wiąże się legendarne epizody rzymskiej historii, do których należy zaliczyć ocalenie Kapitolu dzięki obudzeniu jego obrońców przez święte gęsi poświęcone Junonie, a także słowa zwycięskiego wodza Celtów Brennusa „Biada zwyciężonym”, które wypowiedział, dorzucając swój miecz na szalę z ciężarkami, kiedy na celtyckich wagach odważono 450 kg rzymskiego złota przeznaczonego na okup. Była to reakcja na skargę rzymskich urzędników, że waga nie jest dokładna.

²⁵ P. Kaczanowski, J. K. Kozłowski, *Wielka historia Polski. Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*, t. I, Kraków 1998, s. 189-196; Z. Woźniak, *Celtowie w Europie środkowej. Ogólny zarys problematyki badawczej [w:] Celtowie i ich mennictwo. Materiały z sesji naukowej*, Warszawa 1986, s. 5-14.

¹⁸ Kasjusz Dion, *Historia rzymska*, ks. LXII, 3,4; cyt. za: M. Dillon, N.K. Chadwick, *Ze świata...*, s. 36-37.

¹⁹ Tacyt, cyt. za: B. Gierek, *Celtowie...*, s. 42.

²⁰ A. Cremin, *Celtowie*, Warszawa 2001, s. 7; M. Millon, N.K. Chadwick, op. cit., s. 11.

²¹ M. Millon, N.K. Chadwick, op. cit., s. 9

²² Nazwa kultury pochodzi od stanowiska archeologicznego odkrytego w 1858 r. w miejscowości La Tène położonej nad brzegiem jeziora Neuchâtel w Szwajcarii.

Okolo połowy III w. p.n.e. nastąpił koniec najazdów celtyckich. Rozpoczął się okres spokoju i rozkwitu ich imponującej kultury. Natomiast w II w. p.n.e. wojska rzymskie stopniowo zaczęły wypierać Celtów z Italii Północnej, a później również z Galii. Ostateczny kres terytorialnej hegemonii Celtów w Europie kontynentalnej, przypada na drugą połowę I w. p.n.e., kiedy nasiliły się od północy najazdy plemion germańskich, a od wschodu dackich²⁶.

Celtowie na ziemiach polskich

Odkrywanie śladów Celtów i ich kultury na ziemiach polskich ma swoje tradycje i ciągle trwa. Pierwsze ich przejawy miały postać importów, czyli przedmiotów bezpośrednio przez Celtów wykonanych, ale poza obecnymi terenami ziem polskich, jak również w naśladownictwie miejscowych, które powstały pod ich wpływem²⁷. Dzięki najnowszym badaniom archeologicznym, dostarczającym nowych źródeł poznawczych, dotychczasowe poglądy są reinterpretowane, a także powstają nowe ustalenia, np. na temat osadnictwa celtyckiego nad Sanem²⁸, czy obecności ludności celtyckiej w okolicach Kalisza²⁹.

Celtowie, którzy przede wszystkim byli rolnikami i rzemieślnikami, na ziemiach polskich osiedlali się w miejscach najbardziej dla nich atrakcyjnych pod względem gospodarczym. Przede wszystkim interesowały ich bogactwa naturalne, m.in. bursztyn, który spotykamy we wczesnych inwentarzach grobów celtyckich³⁰, złoża soli koło Bochni i Wieliczki³¹. Byli także specjalistami od eksploatacji solanek, solowarstwo było jedną z głównych specjalności celtyckich³². Takie solanki występują m.in. na Kujawach, terenie, który

wiąże się z opisywanym osadnictwem³³. Żyźne ziemie³⁴ jako pierwsi umieli poddać uprawie przy użyciu żelaznych radlic i krojów. Handel solą, miał wpłynąć jeszcze bardziej na ożywienie ruchu na bursztynowym szlaku³⁵. Na zajętych przez nich terenach na przełomie środkowego i późnego okresu lateńskiego doszło do wykształcenia się nowych form kultury, nazywanej obecnie kulturą przeworską³⁶.

Pierwsze ślady kontaktów Celtów z ludnością zamieszkującą ziemie polskie pochodzą z okresu halsztackiego i wczesnolateńskiego. Najwcześniej Celtowie pojawiają się w początkach IV w. p.n.e. (faza Latén B) zasiedlając tereny Dolnego Śląska (na południe od Wrocławia, na lewym brzegu Odry) sięgając góry Ślęży i Górnego Śląska (obszar Wyżyny Głubczyckiej)³⁷. Przyjmuje się, że była to ludność, która dotarła tu z terenów Czech i Moraw, przedsięwzięcie to było dziełem Bojów, którzy w ten sposób utworzyli ważną enklawę po północnej części Sudetów, na okres około 150 lat. Prawdopodobnie do nadrzędnych zadań osiadłej tu ludności celtyckiej, należało utrzymanie i kontrolowanie traktu komunikacyjnego wiodącego na północ oraz opieka nad powstałym centrum religijnym na górze Ślęży³⁸. Zanik tego osadnictwa przypada na koniec II w. p.n.e., kiedy tereny te zajmuje ludność kultury przeworskiej³⁹.

Jeszcze później na początku III w. p.n.e., kolejne grupy Celtów przybyły do Małopolski, w rejon żyznych lessów podkrakowskich, gdzie ich osadnictwo trwało do przełomu tysiącleci⁴⁰. Celtycka enklawa w zachodniej Małopolsce różni się nieco od pozostałych zasiedlonych obszarów. W materiale archeologicznym widoczne jest współwystępowanie materiałów celtyckich razem

²⁶ P. Kaczanowski, J.K. Kozłowski, op. cit., s.195-196.

²⁷ M. Olędzki, *Ogólne uwagi na temat osadnictwa celtyckiego w Polsce*, „Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierz”, t. II, 1997, s. 163.

²⁸ S. Czopek, *Pradzieje Polski południowo-wschodniej*, Rzeszów 1999, s. 163.

²⁹ T. Baranowski, *Kaliski odcinek „szlaku bursztynowego*, [w:] *Kalisia na bursztynowym szlaku wspólne dziedzictwo kulturowe Europy*, red. T. Baranowski, J. A. Splitt, Kalisz 2011, s. 87-99.

³⁰ A. Kokowski, *Starożytna Polska*, Warszawa 2005, s. 35.

³¹ Tamże, s. 33.

³² M. Olędzki, op. cit., s. 167.

³³ E. Kaszewska, *Zadowice tysiąclecie cmentarzysko na bursztynowym szlaku*, Łódź 1984, s. 88. Problematykę osadnictwa celtyckiego na Kujawach porusza między innymi: A. Kokowski, *Starożytna...*, s. 34 i 35; T. Malinowski, *Wielkopolska w otchłani wieków*, Poznań 1985, s. 393; M. Olędzki, op. cit., s. 167.

³⁴ T. Malinowski, *Wielkopolska...*, s. 394-395.

³⁵ E. Kaszewska, op. cit.

³⁶ W. Hensel, *Polska starożytna*, Ossolineum 1980, s. 405; T. Malinowski, *Wielkopolska...*, s. 394.

³⁷ M. Olędzki, op. cit., s. 256, zob. też: s. 162.

³⁸ A. Kokowski, op. cit., s. 40-41.

³⁹ P. Kaczanowski J. K. Kozłowski, op. cit., s. 208

⁴⁰ Ibidem, s. 33.

z zabytkami typowymi dla kultury przeworskiej, tzw. grupa tyniecka⁴¹.

Około końca III w. p.n.e. Celtowie pojawili się nad górnym Sanem, zajmując wyższe partie Pogórza na wysokości Sanoka⁴².

Najpóźniej około I w. p.n.e. niewielkie grupy ludności celtyckiej osiedliły się na Kujawach i w Wielkopolsce⁴³. Prawdopodobnie przywędrowały one z terenów południowych, co mogło mieć związek z upadkiem osadnictwa celtyckiego w Kotlinie Karpackiej pod wpływem najazdu plemion dackich pod wodzą Burebisty. Według niektórych badaczy wspomniane osadnictwo celtyckie miało charakter krótkotrwały, np. związany z przybyciem celtyckich kupców⁴⁴.

Obecność Celtów w środkowym biegu Proсны

Ostatnie wieki przed Chrystusem to czasy istotnych przemian kulturowych dla znacznej części dzisiejszych ziem polskich. Tereny położone nad Prosną, jak również większe obszary obecnych ziem polskich, opanowała ludność o kulturze odmiennej, nowej na tym obszarze, zarówno pod względem wytwórczości materialnej jak i elementów duchowych. W drugiej połowie III w. p.n.e., pojawia się społeczność przeworska, która zamieszkuje te tereny nieprzerwanie do V w. n.e. Nazwa tej rozległej jednostki kulturowej, o rolniczo-hodowlanych podstawach gospodarczych, trwającej ponad 600 lat, wywodzi się od dużego cmentarzyska ciałopalnego koło Przeworska (Gać), badanego przez Karola Hadaczka w 1905 r. W tym czasie było to największe ze znanych cmentarzysk ciałopalnych z okresu rzymskiego w Europie Środkowej. Do ukształtowania się tej jednostki o nowych cechach

kulturowych doszło na obszarach Dolnego Śląska, Kujaw, środkowej Polski oraz zachodnich części Mazowsza i Małopolski⁴⁵. Na tych terenach rozwijała się ona obok starszych społeczności kultury pomorskiej, a także na obszarach opuszczonych przez jej ludność⁴⁶. Ekspansja ludności kultury przeworskiej, która rozpoczyna się w drugiej połowie II w. p.n.e., spowodowała stopniowe wchłonięcie ludności kultury pomorskiej, przy zaadaptowaniu niektórych jej cech⁴⁷.

Spółczesność przeworskie od momentu jego uformowania stanowił najważniejszy czynnik kulturotwórczy. Spowodowało ono ujednoczenie obrazu kulturowego środkowej i południowej Polski. Spoistość tego zespołu manifestuje się w kulturze materialnej, ale także rozciągała się na stosunki gospodarcze, społeczne i kulturę duchową. Podobieństwo w kulturze materialnej polega na występowaniu podobnych, pod względem typologiczno-technologicznym, zestawów naczyń z charakterystycznym zdobnictwem (m.in. motywy zwierzęce) oraz przedmiotów użytku codziennego. W sferze duchowej kontynuowana była starsza tradycja ciałopalnego obrządku pogrzebowego. Na początku powszechnie stosowany był jeden z jego wariantów – pochówek jamowy. Szczątki zmarłego wraz z resztkami stosu umieszczane były w jamie, w grobie płaskim. Równocześnie rytualnie niszczone, przez gięcie i łamanie, znaczną liczbę przedmiotów, które stanowiły wyposażenie grobowe. Stosowano także palenie darów wraz ze zmarłym na stosie, a szczątki umieszczano w popielnicy, obsypywanej niekiedy resztkami stosu⁴⁸.

W starożytności krajobraz naturalny okolic Kalisza różnił się znacznie od obecnego. Odmienne było zalesienie oraz układ stosunków hydrograficznych. Środowisko geograficzne mieszkańców Wielkopolski, a w tym także interesujący nas teren środkowego dorzecza Proсны w ostatnich wiekach p.n.e., dawało duże możliwości rozwijania podstawowych przedsięwzięć

⁴¹ Nazwa przyjęta została za Luborem Niederlem i Rudolfem Jamką dla całości zjawisk kulturowych na ziemiach polskich w czasach od II w. p.n.e. do połowy V w. n.e. od pierwszego cmentarzyska tej kultury odkrytego w Gaci pod Przeworskiem na Podkarpaciu; zob. M. Olędzki, op. cit., s. 164

⁴² S. Czopek op. cit., s. 136; M. Olędzki, op. cit., s. 165-166.

⁴³ T. Malinowski, *Wielkopolska...*, s. 393; E. Kaszewska, *Zabytki celtyckie z cmentarzyska w Zadowicach*, „Prace i materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, nr 25, 1978, s. 183; M. Olędzki, op. cit., s. 167.

⁴⁴ A. Kokowski, op. cit., s. 33-35, 78.

⁴⁵ P. Kaczanowski, J. K. Kozłowski, op. cit., s. 217; E. Pudełko, *Kultura przeworska (III/II a. C. – 375 p. C.)*. [w:] *Pradzieje i wczesne średniowiecze regionu kaliskiego*, red. T. Baranowski, E. Pudełko, J. A. Splitt, Kalisz 2003, s. 57-58.

⁴⁶ T. Makiewicz, *Pierwsi Germanie*, [w:] *Polska. Dzieje cywilizacji narodu. U źródeł Polska do roku 1038*, t. I, red. M. Derwich, A. Żurek, Warszawa 2002, s. 96.

⁴⁷ A. Kokowski, op. cit., s. 51-61.

⁴⁸ E. Kaszewska, *Zadowice...*, s. 16.

gospodarczych⁴⁹. W stosunku do poprzedniego, wilgotnego i chłodnego okresu halsztackiego, późniejsze wieki charakteryzowały się ociepleniem, a co za tym idzie osuszeniem poprzednio niedostępnych terenów, stwarzając dogodne warunki gospodarcze dla rolnictwa, hodowli, a także zbieractwa i łowiectwa. Dostępność występowania darniowych rud żelaza oraz dostatek budulca w postaci drewna, były dodatkowym atutem obszaru okolic Kalisza. Potwierdzeniem istnienia starożytnego hutnictwa są głównie pozostałości pieców do wytopu żelaza, na które natrafiono w dorzeczu Proсны, między innymi w Tyńcu, na Lisie i Piwnicach⁵⁰.

Przebieg szlaku handlowego wzdłuż Proсны przyczyniał się także do intensywnego rozwoju osadnictwa, a zarazem rozwoju gospodarczego społeczeństwa kultury przeworskiej. Pierwszą orędowniczką istnienia w rejonie Kalisza celtyckiego ośrodka rzemieślniczo-handlowego była J. Rosen-Przeworska⁵¹. O obecności Celtów na obszarach Wielkopolski, którzy mieli tam dotrzeć z okolic Wrocławia, wspomina także T. Malinowski⁵². Koncepcję łączenia nazwy *Kalisii*, jako spadku po Celtach, sformułował K. Moszyński⁵³. Również Z. Woźniak w pracy *Celtowie w Polsce* wspomina, iż niektórzy badacze uważali, że *Kalisia* to celtycki toponim⁵⁴. Jednakże ówczesna baza źródłowa zabytków pochodzących z celtyckiego kręgu kulturowego nie uzasadniała w pełni tych hipotez. Znaczny wzrost liczby odkrywanych przedmiotów pochodzenia celtyckiego lub ich naśladownictwa oraz potwierdzenie istnienia odkrycie mennicy celtyckich Bojów pod Kaliszem (dźwignią handlu celtyckiego był pieniądz monetarny) rzuca nowe światło na zasiedlenie tych terenów w starożytności⁵⁵.

Najwcześniejsze kontakty z kupcami celtyckimi poświadczają znaleziska importów pochodzących z południa. Najstarszym znaleziskiem tego ro-

dzaju jest brązowa bransoleta zdobiona dwoma rzędami małych guzków. Odkryta została w jednym z grobów na stanowisku w Piwonicach, na cmentarzysku kultury łużyckiej⁵⁶. Ozdoby tego rodzaju rzadko spotykane są

w zespołach z tego czasu. Drugi egzemplarz pochodzi również z nekropoli ludności kultury pól popielnicowych z Wtórku niedaleko Ostrowa Wielkopolskiego⁵⁷.

Osady

W starożytności ludność okolic Kalisza zakładała swoje siedziby w pobliżu rzek, na piaszczystych cyplach wchodzących klinami w dolinę Proсны, Swędrnii lub ich większych dopływów. Położenie osad na stokach dolin rzecznych, w pobliżu wąwozów lub jarów, przeważnie opadających w kierunku południowym, zapewniało duże nasłonecznienie jak również ułatwiało zaopatrywanie w wodę. Duże osady znajdowały się najczęściej przy przeprawach przez Prosnę, w miejscach płycizn, gdzie można było dostać się na drugą stronę rzeki. Osiedla z tego okresu charakteryzuje brak umocnień, czyli śladów świadczących o ich sztucznym obwarowaniu, także od strony wysoczyzn. Teren dorzecza Proсны z tej epoki charakteryzuje duża liczba osad, które oddalone były od siebie o kilka kilometrów⁵⁸.

Pośród kilkudziesięciu zarejestrowanych śladów osad na plan pierwszy wysuwa się stanowisko w Piwonicach⁵⁹. Prace wykopaliskowe prowadzone tam przez trzynaście sezonów dostarczyły wiele informacji o osiedlu, które zamieszkałe było przez cały okres trwania kultury przeworskiej, tj. od II w. p.n.e. do V w. n.e. W trakcie prac badawczych odsłonięto powyżej 500 obiektów

⁴⁹ T. Malinowski, *Wielkopolska...*, s. 408.

⁵⁰ A. Michałowski, *Osady kultury przeworskiej z terenów ziem polskich*, Poznań, 2003, s. 36-37.

⁵¹ J. Rosen - Przeworska, *Tradycje celtyckie w obrzędowości Protosłowian*, Wrocław 1965, s. 127.

⁵² T. Malinowski, *Wielkopolska...*, s. 393.

⁵³ K. Moszyński, *Pierwotny zasięg języka prastłowiańskiego*, Wrocław 1957, s. 267-268.

⁵⁴ Z. Woźniak, *Celtowie w Polsce*, Kraków 1968, s. 12.

⁵⁵ M. Rudnicki, L. Ziábka, *Moneta celtycka z Kalisza - Piwonice a początki dziejów mennictwa na ziemiach Polski*, [w:] *Od Kalisii do Kalisza. Skarby doliny Proсны. Katalog do wystawy*, Warszawa 2010, s. 13-22.

⁵⁶ J. Kostrzewski, *Wielkopolska w pradziejach*, Poznań 1955, s. 180; T. Baranowski, *Kaliskie skupisko osadnicze kultury przeworskiej (przemiany osadnicze)*, PMMAE w Łodzi, Seria archeologiczna, nr 32, 1988, s. 33.

⁵⁷ E. Pudełko, L. Ziábka, *Nowe cenne wykopaliska z okolic Ostrowa Wielkopolskiego*, „Rocznik Kaliski”, t. XXXII, (2008), s. 216.

⁵⁸ T. Baranowski, G. Teske, *Stan i potrzeby badan nad kaliskim regionem osadniczym w młodszym okresie przedrzymskim i okresie rzymskim*, [w:] *Stan i potrzeby badan nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich w Polsce*, red. K. Godłowski, R. Madyda-Legutko, Kraków 1986, s. 241-247.

⁵⁹ K. Dąbrowski, *Uwagi o osadnictwie okolic Kalisza na przełomie er*, Rocznik Kaliski, t. II, 1969, s. 142-146.

na około 8500 m²⁶⁰. Odsłonięte obiekty, w tym budynki mieszkalne, głównie ziemianki i półziemianki budowane były z drewna. Wskazują na planowy rozkład, ulokowanych wokół placu budynków. Na osadzie w Piwonicach odkryto tok, czyli dolne okucie drzewca włóczni, które uznawane jest za import z obszarów kultury celtyckiej. Również osada w Jastrzębnikach pod Kaliszem dostarczyła bardzo interesujących materiałów archeologicznych. Odkryto tam pozostałości pieców stosowanych prawdopodobnie do wypalania ręcznie lepionej ceramiki, a także fragment bransolety szklanej⁶¹. Z wczesną fazą rozwoju kultury przeworskiej związana jest osada w Sławinie w gminie Sieroszewice, gdzie natrafiono na ślady produkcji żelaza oraz piec do wypalania wapna. Pozyskano również unikalne kęsy żelaza, czyli wrzecionowate bryły, służące do dalszej obróbki kowalskiej. Na stanowisku odkryto trzy pochówki psów – jeden w obrębie kamiennych konstrukcji pieca, kolejny w obrębie obiektu mieszkalnego pod paleniskiem i ostatni w warstwie użytkowej pieca⁶². Na podobny grób w warstwie kulturowej natrafiono w 2008 r. podczas prac w Jankowie II Oszczywilku⁶³. Tereny interpretowane jako należące do Celtów, bogate są w liczne znaleziska szczątków kostnych (w tym również czaszek) psów. Przyjmuje się, że były one zwierzętami ofiarnymi i mogły pełnić rolę posłańców wysyłanych do bogów jako odbicie kultu celtyckiego bóstwa Sucellusa⁶⁴. Istnieje też pogląd, że za pośrednictwem Celtów w wyniku krzewienia wierzeń lunarnych, miały pojawić się pochówki psów⁶⁵.

Przedmiotami o proveniencji celtyckiej mogą być siekiery żelazne o charakterystycznej czworokątnej tulejce, które odkryte zostały na stanowiskach w Szkułatach oraz w Jastrzębni-

⁶⁰ K. Dąbrowski, R. Kozłowska, *Dwie osady z okresu późnolatańskiego i rzymskiego w Piwonicach, pow. Kalisz*, Materiały Starożytne, t. V, 1959, s. 283-329; A. Michałowski, *Osady kultury przeworskiej z terenów ziem polskich*, Poznań 2003, s. 36-37.

⁶¹ T. Baranowski, *Celtycka bransoleta szklana z Jastrzębnik pod Kaliszem*, „Archeologia Polski”, t. 42, 1997, s. 155-159.

⁶² Ustna informacja od J. Teske kierownika prac wykopaliskowych w 2007 r.

⁶³ L. Ziąbka, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Jankowie II Oszczywilku w 2008 roku*. Archiwum Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków Delegatura w Kaliszu 2008, tabela II, obiekt 35/08.

⁶⁴ T. Malinowski, *Wielkopolska...*, s. 498.

⁶⁵ A. Kokowski, op. cit., s. 78-79.

kach⁶⁶. Z kolei badania wielokulturowej osady w Kaliszu – Wydartem dostarczyły ciekawego materiału związanego z celtyckim kręgiem kulturowym. Odkryto tam fragment górnej części naczynia grafitowanego. Ceramika tego typu należy do rzadkich znalezisk na stanowiskach kultury przeworskiej na terenach nadprośniańskich. Tego rodzaju odkrycia znane są głównie ze Śląska, gdzie istniał ośrodek produkujący naczynia grafitowane⁶⁷. Prawdopodobnie z tych ośrodków ceramika rozchodziła się na północ, w tym także nad Prosnę.

Mennica w Jankowie pod Kaliszem

Mennictwo u Celtów było oznaką potęgi i prestiżu, a zarazem świadczyło o wysokim poziomie życia gospodarczego. Same monety celtyckie można traktować jako małe dzieła sztuki o oryginalnej formie artystycznej. Celtowie to jedyny z ludów barbarzyńskich bijący na dużą skalę własny pieniądz. Mennictwo tego ludu to powiązanie w tej dziedzinie bogactwa tradycji świata greckiego oraz rzymskiego, twórczo przetworzone w zakresie ikonografii. W III i II w. p.n.e., jako wzorca używano monet wybitych znacznie wcześniej, np. staterów Filipa Macedońskiego i jego syna Aleksandra Wielkiego. Początkowo bardzo przypominały one antyczne pierwowzory. Wraz z wpływem czasu wizerunki na celtyckich monetach uległy ewolucji. Z tego powodu młodsze emisje noszą wyobrażenia bardzo zmienione w porównaniu z ich greckimi pierwowzorami, z fantastycznie stylizowanymi ludzkimi twarzami i końmi. Do produkcji monet Celtowie używali różnych metali i ich stopów: złota, elektronu, srebra oraz brązu⁶⁸.

Obecnie monety celtyckie, odkrywane w wielu miejscach na terenie Europy, pozwalają na prześledzenie wpływów tej cywilizacji, która stała na wysokim poziomie. Jeszcze do niedawna ewidentne ślady produkcji mennicznej na ziemiach polskich, w postaci glinianych form do odlewania krążków mennicznych, znane były jedynie

⁶⁶ E. Pudełko, *Kultura przeworska...*, s. 59.

⁶⁷ Z. Woźniak, *Osadnictwo celtyckie w Polsce*, Ossolineum 1986, s. 72-73.

⁶⁸ B. Gediga, W kręgu kultury Celtów, [w:] *Polska...*, s. 90.; T. Makiewicz, *Pierwsi Germanie...*, s. 90-96.

z okolic Krakowa⁶⁹. Celtowie odlewali w formach metalowe krążki, żeby następnie wybić na nich odpowiedni stempel. Podczas prac wykopaliskowych prowadzonych w sezonach 2007 i 2008 w Jankowie II Oszczywilku w gminie Blizanów, pow. Kalisz w województwie wielkopolskim, przez A. Kędzierskiego, S. Miłkę i L. Ziąbkę, na stanowisku odkryto ślady osadnictwa kultury łużyckiej, pomorskiej, przeworskiej i z okresu wędrówek ludów. Z okresem lateńskim związane są znaleziska licznych przedmiotów ruchomych (ozdoby, uzbrojenie, przedmioty codziennego użytku), ślady chat, obiektów produkcyjnych i znalezisko szczątków psa, co jest zjawiskiem typowym dla okresu przedrzymskiego i rzymskiego na terenach ziem polskich⁷⁰. Na stanowisku odnaleziono nie tylko celtyckie monety, ale również dwa inne zabytki potwierdzające funkcjonowanie mennicy w Jankowie. Jeden z nich to fragment sztabki w formie pręta o przekroju ośmiokątnym. Drugie znalezisko to także fragment sztabki w formie blaszki zbliżonej w formie do prostokąta. Przedmioty te zostały wykonane ze stopu, gdzie głównym składnikiem było złoto i srebro. Każdy z nich ma wagę odpowiadającą mniej więcej ciężarowi odkrytych monet⁷¹. Stąd pochodzi także gliniana płytką (fot. 3), służąca zapewne do odlewania metalowych krążków⁷². Została ona odkryta w latach pięćdziesiątych i wcześniej wiązano ją z osadnictwem z wczesnej epoki brązu. Według tej interpretacji miał to być fragment stempla będący importem z egejskiego kręgu kulturowego⁷³. Znalezisko łączono także z ludnością kultury łużyckiej, które uznawano za tzw. gliniany idol w postaci tzw. chlebaka. Płytką miała dotrzeć na nasze ziemie za pośrednictwem plemion kultury madziarowskiej z terenów południowej Europy⁷⁴. Monety odkryte w Jankowie

mają kształt miseczkowaty a ich waga odpowiada 1/8 statera – podstawowej jednostki monetarnej w mennictwie celtyckich Bojów. Monety zostały wykonane ze złota i srebra, a także z elektronu (stopu złota i srebra). Awersy monet typu kaliskiego są gładkie lub pokryte nierozpoznawalnymi znakami. Na rewersach, na podstawie których wyróżniono ten typ, znajdują się dwa położone wertykalnie promienie, dzielące monetę na trzy pola. Od każdego z nich na zewnątrz wybiegają kolejne trzy promienie. Pośrodku, trochę poniżej osi poziomej monety, znajduje się guzek, od którego w części monet odchodzą w różnych kierunkach delikatne kreski. Spośród dwunastu znanych obecnie monet omawianego typu, siedem odkryto w Jankowie (fot. 2), po jednej w Leśnie i Kaliszu a dwie w Jastrzębnikach (fot. 1), po jednej w Piwonicach i Macewie. Rozrzut monet typu kaliskiego koncentruje się nad środkową Prosną⁷⁵. Stanowisko w Jankowie II położone jest w pobliżu dawnej „kolonii młynarskiej Piłat-Oszczywilk” na piaszczystym cyplu terasy aluwialnej Prozny.

Miejsce to znane jest archeologom już od lat 20. XX w., kiedy to pierwszej prospekcji terenowej dokonał nestor archeologii polskiej prof. Józef Kostrzewski. W r. 1933 ratownicze prace wykopaliskowe na tym stanowisku prowadzi Jan Fitzke, przekopując obszar około 120 m²⁷⁶. Podczas badań zarejestrowano pięć obiektów mieszkalnych z okresu wpływów rzymskich i trzy bogato wyposażone groby szkieletowe pochodzące z czasów wędrówek ludów. Kolejne badania przeprowadzone zostały przez prof. Lecha Leciejewicza w r. 1950, odkryto wówczas m.in. obiekty kultury łużyckiej i wspomnianą formę odlewniczą⁷⁷.

⁶⁹ Z. Woźniak, *Działalność mennicza Celtów*, [w:] *Celtowie i ich mennictwo. Materiały z sesji naukowej, Warszawa 26 kwietnia 1985r.*, Warszawa 1986, s. 92-93; L. Morawski, *Mennictwo celtyckie Europy środkowej*, [w:] *Celtowie i ich mennictwo. Materiały z sesji naukowej, Warszawa 26 kwietnia 1985r.*, Warszawa 1986, s. 53.

⁷⁰ T. Malinowski, *Wielkopolska...*, s. 497-498.

⁷¹ M. Rudnicki, S. Miłek, L. Ziąbka, A. Kędzierski, *Mennica celtycka pod Kaliszem*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R.LIII, z. 2 (188), 2009, s.117.

⁷² Płytką znajduje się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu pod nr 1951:1473.

⁷³ T. Malinowski, *Wielkopolska...*, s. 206.

⁷⁴ T. Woźny, *Znaleziska żywicowych chlebków na cmentarzyskach w Wysocku na tle symboliki ziemi i chleba* [w:] *Problemy kultury wysockiej*, red. S. Czopek, Rzeszów

2005, s. 109.

⁷⁵ S. Miłek, L. Ziąbka, *Mennica celtyckich Bojów w Jankowie koło Kalisza* [w:] *Pieniądz i banki w Wielkopolsce*, red. W. Horbaczewski, R. Macura, Poznań 2009, s. 23-28; M. Rudnicki, S. Miłek, L. Ziąbka, A. Kędzierski, *Mennica celtycka...*, s.103-145; M. Rudnicki, L. Ziąbka, *Moneta celtycka...*

⁷⁶ J. Fitzke, *Odkrycie osady z wczesnego okresu rzymskiego i cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich w Oszczywilku, pow. Kaliski*, „Z Otchłani Wieków”, Rok IX, z. 2, 1934, s. 21; E. Pudełko, *Zabytki okresu wędrówek ludów z przedwojennych badań w Oszczywilku (Janków II) gm. Blizanów*, „Rocznik Kaliski”, t. XXXII, 2008, s. 229-232.

⁷⁷ L. Leciejewicz, *Sprawozdania z badań* – archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu 1950 (rkp.).

Znaleziska pochodzące ze stanowiska w Jankowie II i okolic, tworzą nową historię osadnictwa celtyckiego w Wielkopolsce. Wskazują także na znaczną rolę terenów „nadprośniańskich” na szlaku handlowym prowadzącym z południa nad Bałtyk, którym na szerszą skalę jako pierwsi zainteresowali się przedstawiciele plemion celtyckich, organizując „szlak bursztynowy”.

Zasługą Celtów było zwrócenie uwagi Rzymian na nowe trakty handlowe, gdzie można było pozyskać bursztyn – „złoto północy”. Ta cenna żywica stale obecna jest w kulturze materialnej tego ludu także w czasach, gdy uległ on rzymskiej potędze po podbojach za panowania Juliusza Cezara i Oktawiana Augusta. Pozostawili po sobie archeologiczne ślady w postaci dużych składów kupieckich tego surowca. Zdeponowany bursztyn i towarzyszące im niekiedy pracownie bursztyniarskie, znajdowały się w grodach obronnych – oppidach (centra osadnicze – protomiasta), w których koncentrowało się życie gospodarcze, polityczne i kulturalne Celtów. Obiekty takie znamy między innymi ze Starego Hradiska u naszych południowych sąsiadów, gdzie miały funkcjonować pracownie bursztyniarskie. Z kolei we Wrocławiu-Partynicach w latach 1906 i 1936 w obrębie osady z I w. p.n.e. w trzech wielkich jamach odkryto zmagazynowany bursztyn ważący przeszło 1500 kg. Obecnie szlaki wędrówek można odtworzyć na podstawie rozmieszczenia składów bursztynu, a także rozrzutu cennych przedmiotów, które pozostały na trasie ich pobytu: monety, ozdoby a także przedmioty codziennego użytku.

Cmentarzyska

Ludność osad z II i I w. p.n.e. grzebała zmarłych na pobliskich cmentarzach. Były one lokowane na gruntach nieurodzajnych, najczęściej na wydmach lub piaszczystych wyniesieniach. Z okolic Kalisza z tego okresu pochodzą nekropole w Wesólkach (obecnie Jankowo), Piwonicach, Jastrzębnikach, Szadku, Zadowicach, Zagórzynie i Złotnikach⁷⁸. Zmarłych w tym czasie palono

⁷⁸ T. Baranowski, *Kaliskie...*, s. 31-44; K. Dąbrowski, *Uwagi o osadnictwie okolic Kalisza na przełomie er, Rocznik Kaliski*, t. II, (1969), s. 146-152; K. Godłowski, *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w okresie przedrzymskim i okresie rzymskim*, Wrocław 1985, mapa 1; M. Olędzki, L. Ziąbka, J. Teske,

na stosie, wierząc w oczyszczającą moc ognia. Pozostałe szczątki składano bezpośrednio do jam wykopanych w ziemi lub, w późniejszych czasach, do popielnic – naczyń glinianych wstawianych do grobu. Zmarłych wyposażano w dary grobowe, które rytualnie były niszczone i palone na pogrzebowym stosie⁷⁹.

Badania archeologiczne prowadzone na cmentarzysku w Zadowicach, potwierdzają jej długotrwałe użytkowanie od V w. p.n.e. do V w. n.e. Stanowisko to odkryte zostało przez Edwarda Dąbrowskiego w okresie międzywojennym⁸⁰. Nekropola w Zadowicach znajduje się około 10 km na południe od Kalisza, na prawym brzegu Proсны. W trakcie wieloletnich sezonów wykopaliskowych zbadano około 900 grobów ciałopalnych. Z okresu od II w. p.n.e. do początków I w. n.e., odsłonięto 228 grobów, pozostałe pochodzą z okresu wpływów rzymskich⁸¹. Niektóre groby oznaczone były celowo (na skraju jamy) kamiennymi stellami, z reguły od strony południowej lub południowo-wschodniej, będącymi rodzajem nagrobka⁸². Zwyczaj ten można wiązać z celtyckim kręgiem kulturowym. Jamy grobowe odkrytych pochówków z reguły charakteryzowały się intensywnym czarnym zabarwieniem. Zawierały resztki darów grobowych w postaci fragmentów przepalanej ceramiki i przedmiotów metalowych: ozdób, broni i narzędzi. Wśród odkrytych zabytków szczególne miejsce zajmują przedmioty pochodzące z celtyckiego kręgu kulturowego. Do typowych wytworów lateńskich zaliczana jest ceramika toczona na kole o charakterystycznych cienkich ściankach, która czasami posiada ślady barwienia.

W jednym z grobów kobiecych odkryto celtyckie naczynie malowane w poziome czerwone pasy wraz z brązową zapinką silnie profilowaną, typu norycko-panońskiego, co pozwala datować zespół na początki okresu rzymskiego. Znaleziska celtyckiej ceramiki malowanej z cmentarzyska w Zadowicach, są do tej pory jednymi z nielicznych, najdalej na

Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej w Złotnikach koło Kalisza (w druku), E. Pudełko, *Kultura przeworska...*, s. 59.

⁷⁹ T. Malinowski, *Wielkopolska...*, s. 506-511.

⁸⁰ E. Kaszewska, *Zadowice...*, s. 3.

⁸¹ E. Kaszewska, *Zabytki celtyckie z cmentarzyska w Zadowicach woj. kaliskie*, PMMAE, t. 25, (1978), s. 179-185.

⁸² E. Kaszewska, *Zadowice...*, s. 18, 33.

północ wysuniętych zabytków na terenie ziem polskich. Powszechnie uważa się, iż porównywalny poziom wykonania osiągnano tylko w warsztatach celtyckich funkcjonujących na obszarze dzisiejszej Słowacji⁸³.

Podobne naczynia częściej występują w celtyckich grodach – oppidach, rzadziej znajdowane są w zespołach grobowych. Znalezione z okolic Kalisza pochodzą z początku okresu rzymskiego, pomimo iż wyrabiano je w okresie przedrzymskim, przed upadkiem oppidów. Można przyjąć, że przetrwały wśród ludności kultury przeworskiej i były składane do grobów jako dary. Odkryte fragmenty takich naczyń nie wykazują śladów przepalenia, co może świadczyć o tym, że uważano je za cenne przedmioty.

Wśród licznych naczyń glinianych, na szczególną uwagę zasługuje baniaste naczynie zdobione rysunkami dwóch jeleni oraz wzorem meandra, zaopatrzone w jedno ucho w kształcie litery X⁸⁴. Wizerunek jelenia z odrastającym co roku porożem wiązał się z koncepcją odradzającego się życia i wiarą w nieśmiertelność duszy⁸⁵. To właśnie za pośrednictwem Celtów dotarła na nasze ziemie znajomość motywu meandra zdobiący naczynia niemal przez całą starożytność.

Z celtyckiego kręgu kulturowego pochodzą także naczynia szklane. W Zadowicach w jednym z grobów znaleziono fragment butelki z kryzą z zielonego szkła. Podobne fragmenty znane są ze stanowiska nr 3 w Kruszy Zamkowej⁸⁶.

Wśród przedmiotów metalowych, interesującym znaleziskiem jest brązowe lustro znalezione w grobie 773 datowane na około I w. p.n.e., które mogło również spełniać funkcje magiczne. Posiada ono kształt kolisty i jest lekko wklęsłe. Jako towar luksusowy na ziemie polskie docierały one za pośrednictwem oppidum w Bratysławie-Devinie. Podobne fragmenty z tego samego okresu znane są z Charłupi Małej, pow. Sieradz i Pasieki Otwinowskiej, pow. Tarnowski, a także z Jastrzębnik, pow. Kaliski⁸⁷. Powszechnie przyjmuje się, że zwierciadła

stanowiły wyposażenie grobów kobiecych⁸⁸. Wyroby metalowe, wiążące się z celtyckim kręgiem kulturowym, to także podstawowe elementy stroju, we wczesnym okresie istnienia kultury przeworskiej. Zapinki, charakteryzujące się silnie wygiętym kabłąkiem z tzw. odwinętą nóżką stanowiły charakterystyczną formę ozdób stroju kobiecego i męskiego. Większość z nich była wykonana z żelaza, a tylko nieliczne z brązu. Zapinki z okresu lateńskiego miały bardzo zróżnicowane formy i rozmiary. Zostały one opracowane i podzielone przez J. Kostrzewskiego⁸⁹. Z kaliskiego skupiska osadniczego znane są z Zadowic⁹⁰ i Zagórzyna⁹¹. Największą grupę zabytków o proveniencji celtyckiej stanowią części uzbrojenia. Wyposażenie grobów w broń, to cecha charakterystyczna kultury przeworskiej, w ciągu całego okresu jej trwania. Przyjmuje się, że zasadnicze składniki uzbrojenia, znane z całego okresu przedrzymskiego, zostały przejęte z kultury Celtów, czyli lateńskiej⁹².

Na cmentarzysku w Zadowicach znaleziono miecze z głowniami dochodzącymi do metra długości, a także innego rodzaju oręż i jej elementy: pochwy, groty włóczni lub oszczepów, dolne okucia drzewców, czyli toki, noże z rękojeścią zakończoną kółkiem i pierścieniowate kłamy do pasa, które prawdopodobnie służyły do zapinania szerokiego pasa. Na cmentarzysku w Zadowicach odkryto także grób kowala (pochówek nr 376), z charakterystycznym zestawem narzędzi: kleszcze, młotki, pilniki⁹³. Interesujące groby tych rzemieślników znaleziono także w Kaliszu-Korczaku⁹⁴, gdzie w inwentarzu miało znajdować się kowadełko. Jednym z najbardziej interesujących grobów kowala jest pochówek nr 36 z Wesółek⁹⁵. Wśród narzędzi kowalskich można wyróżnić: żelazne

⁸⁸ E. Kaszewska, *Zadowice...*, s. 28.

⁸⁹ J. Kostrzewski, *Die ostgermanische kultur der Spätlatenezeit, t. 1-2, Leipzig-Würzburg 1919*, s. 15

⁹⁰ E. Kaszewska, *Zadowice...*, s. 26, ryc. 21.

⁹¹ K. Dąbrowski, *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego w Zagórzynie pow. Kalisz*, „Sprawozdania Archeologiczne”, XXII, 1970, s. 331-397.

⁹² T. Bochnak, *Uzbrojenie na ziemiach polskich w czasach dominacji celtyckiej (IV-I w. p.n.e.)*, „Z Otchłani wieków”, nr 1-2, 2006, s. 52.

⁹³ E. Kaszewska, *Materiały z cmentarzyska w Zadowicach, pow. Kalisz*, PMMAE, t. XI, cz. IV, 1964, s. 101-186.

⁹⁴ T. Malinowski, *Wielkopolska...* s. 43.

⁹⁵ Dąbrowscy I. i K., *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i wpływów rzymskich w Wesólkach, pow. Kalisz*, (1968), s. 12-14.

⁸³ B. Gediga, op. cit., s. 89.

⁸⁴ E. Kaszewska, *Zadowice...*, s. 22.

⁸⁵ E. Pudelko, *Kultura przeworska...*, s. 62.

⁸⁶ A. Cofta- Broniewska, *Grupa Kruszyńska kultury przeworskiej. Ze studiów nad rozwojem regionalizmu społeczeństw Kujaw*, Poznań 1979, ryc. 16.

⁸⁷ M. Rudnicki, L. Ziąbka, *Moneta...*, s. 24 i in.

kleszcze, pilniki, młotki, piłki, przecinak, przebijak, dłuto i szydła. W grobie znajdowało się także kilka okuć żelaznych, noże, zapinka z brązu i naczynia gliniane. Wspomniany grób zawierał także elementy uzbrojenia: żelazny grot i umbo, czyli żelazne okucie środkowej części tarczy. Również grób nr 3 z Wesółek zawierał narzędzia kowalskie i miecz⁹⁶. Występowanie broni w grobie może świadczyć o tym, iż rzemieślnik ze schyłku okresu lateńskiego⁹⁷ zajmował się także innymi czynnościami, np. mógł być wojownikiem.

Tak bogaty zestaw narzędzi świadczy o tym, że mamy do czynienia z wysokiej klasy specjalistą, przybyłym prawdopodobnie z romanizowanych w tym czasie terenów celtyckich, zajmującego wysoką pozycję w ówczesnym społeczeństwie. Pojawienie się kowali na naszych ziemiach, a szczególnie licznie w okolicach Kalisza, związane było z ożywionymi kontaktami handlowymi z południem i z możliwością wędrówki wzdłuż szlaków handlowych z obszarów zamieszkałych przez ludność pochodzenia celtyckiego. Dodatkową zachętą do osiedlania się nad Prosną było rozwijające się tutaj duże emporium handlowe, skupiające ludzi różnych zawodów. Powszechnie przyjmuje się, że kowale odgrywali dużą rolę w rozwoju gospodarczym terenów, na których się osiedlali. Umiejętność wytopu metalu i jego obróbki, wykorzystanie miejscowych złóż rud darniowych, powodowało rozwój rolnictwa, między innymi dzięki zastosowaniu ulepszonych narzędzi do uprawy roli. Dzięki możliwości nabywania przedmiotów metalowych od miejscowych wytwórców rozwijały się nowe dziedziny gospodarki i powstawał rynek służący szerokiej wymianie handlowej z kupcami z południa, a także lokalnymi społecznościami.

Cmentarzysko w Wesółkach to łącznie 70 grobów, które zawierały szczątki 85 osobników⁹⁸. Nekropolia ta spośród innych wyróżnia się dużą liczbą broni znajdowanej w grobach: 11 mieczy, 22 groty włóczni lub oszczepów, 3 ostrogi, 19 umb do tarcz, 7 imaczy tarczy, z których część posiadała proveniencję celtycką, np. miecz z zachowaną ażurową pochwą. Jednym z najciekawszych znalezisk był miecz żelazny ze stemplem pátnerza rzymskiego umieszczonym

na głowni o treści „ALLIUS PA”⁹⁹. „ALLIUS” oznacza tu imię pátnerza, który wykonał miecz, natomiast litery „P” i „A” są początkiem drugiego imienia. Miecz można datować na fazę A3 młodszego okresu przedrzymskiego (2 poł. I w. p.n.e.). Wymieniony egzemplarz mógł być przedmiotem handlu i świadczyć o łamaniu zakazów wywożenia broni z terenów Imperium, mógł być też łupem wojennym. Liczne znaleziska broni w Wesółkach mogą potwierdzić fakt, iż mamy do czynienia z grupą wojowników pilnujących pewnego obszaru, prawdopodobnie terytorium plemiennego.

Nekropola w Zagórzynie liczyła 86 pochówków datowanych na okres późnolateński¹⁰⁰. Z cmentarzyska znamy również elementy uzbrojenia, które związane są z celtyckim kręgiem kulturowym. Możemy do nich zaliczyć m.in. miecz w żelaznej pochwie, grot włóczni, klamrę pierścieniową, dolne okucia drzewców włóczni (toki), a także fragment okucia górnej części rogu do picia. W jednym z najbogatszych pochówków, w formie darów grobowych znajdowały się: ceramika, miecz z fragmentami pochwy, grot włóczni, umbo tarczy i zdobiona szpila¹⁰¹. Interesujące jest także cmentarzysko w Szadku, gdzie w odkrytych zespołach grobowych znaleziono elementy uzbrojenia w postaci miecza o konstrukcji późnolateńskiej z fragmentami pochwy, grot włóczni, metalowe części tarczy oraz krzesiwa i szczypczyki¹⁰².

Bardzo interesującym znaleziskiem z późnego okresu przedrzymskiego są okucia i części rogów do picia. Powszechnie przyjmuje się, że rogi do picia okute metalem były wyrobami celtyckimi¹⁰³. Z okolic Kalisza tego rodzaju zabytki znane są z cmentarzysk w Wesółkach – grób 25, gdzie odkryto dwa komplety brązowych okuć wraz z łańcuszkami do zawieszania¹⁰⁴, Zagórzany

⁹⁹ K. Dąbrowski, J. Kolendo, *Z badań nad mieczami rzymskimi w Europie środkowej i północnej (odkrycie miecza z odciskiem stempla w Wesółkach, pow. Kalisz)*, „Archeologia Polski”, t. XII, z. 2, (1967), s. 382-426.

¹⁰⁰ K. Dąbrowski, *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego w Zagórzynie pow. Kalisz*, „Sprawozdania Archeologiczne”, XXII, (1970), s. 331-397.

¹⁰¹ E. Pudelko, *Kultura przeworska...*, s. 62.

¹⁰² Tamże.

¹⁰³ J. Wielowiejski, *Kontakty Noricum i Panonii z ludami północy*, Ossolineum 1970, s. 235.

¹⁰⁴ J. K. Dąbrowscy, *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i wpływów rzymskich w Wesółkach, pow. Kalisz*, 1967, s. 34-36, ryc. 30-31; J. Andrzejewski, *Okucia rogów*

⁹⁶ Tamże.

⁹⁷ Tamże.

⁹⁸ Tamże.

(grób 77) i Zadowic (pochówek 5). Na terenach między Odrą i Wisłą okucia rogów do picia wchodziły w skład wyposażenia bogatych grobów z bronią lub importów, na przykład pochówek z Łęgu Piekarskiego¹⁰⁵. W przypadku grobów z Wesółek i Zagórzyna, w jamach znaleziono także elementy uzbrojenia.

Z celtyckim kręgiem kulturowym łączą się także znaleziska grotów włóczni. Egzemplarze o krótkiej tulejce i długim ostrzu z podłużnym żeberkiem datowane są na okres późnolateński. Najciekawsze ostrze znalezione w Zadowicach miało 46 cm długości i zdobione było wypukłymi gwiazdkami po obu stronach ostrza¹⁰⁶. Z tym samym kręgiem łączymy także znaleziska noży żelaznych z rękojeścią zakończoną kółkiem¹⁰⁷, tzw. nożyki sierpikowate, które znaleziono m. in. w Zadowicach i Żłotnikach oraz haczykowate klamry do pasa, znane, np. ze stanowiska w Zadowicach¹⁰⁸.

Do szerokiego horyzontu wyrobów celtyckich zaliczyć można także luźno znalezione egzemplarze mieczy żelaznych: z Szadka, gm. Blizanów¹⁰⁹, i Żydowa pod Kaliszem znanego jako „Tresna”¹¹⁰.

W ostatnich dziesięcioleciach p.n.e., w okolicach Kalisza bujnie rozwija się osadnictwo, które trwa w głąb okresu rzymskiego, do pierwszych wieków n.e. Bliskość ważnego szlaku handlowego wpływała na rozwój wymiany posiadanych towarów na inne, często przywożone z odległych terenów. Kontakty te wpływały na szybki rozwój gospodarczy ziem nad środkowym biegiem Prosny¹¹¹. Znajdowane w obrębie osad i cmentarzysk znaleziska przedmiotów o proveniencji celtyckiej – importów i produktów mennicy celtyckiej, świadczą o żywych kontaktach handlowych z po-

łudniem, a także obecności ludności pochodzenia celtyckiego na tych terenach. Wskazują również na istnienie tu faktorii handlowej, wokół której skupiały się osady, nieprzypadkowo związane z osią Prosny. Właśnie w tych miejscach kupcy i rzemieślnicy znajdowali zbyt na swoje towary i wyroby, co może tłumaczyć odkrycie w pobliżu Kalisza grobów tzw. kowali (stan. Korczak, Zadowice, Wesółki), a także pozostałości dymarek znalezionych w okolicy Piwonice, Tyńca i Lisa. Odkrycia te mogą świadczyć o istnieniu lokalnego hutnictwa, które prawdopodobnie miało związek z działalnością hutników celtyckich¹¹².

Znajdowana w okolicach Kalisza różnorodność materiałów archeologicznych pozwala na dokładniejsze śledzenie elementów celtyckich w kulturze mieszkańców tych ziem. Kontakty te nie ograniczały się tylko do handlu, ale miały także odbicie w gospodarce i obrządku pogrzebowym. Na ścisłe związki z kulturą celtycką może wskazywać również wytapianie i obróbka żelaza, czy produkcja kamieni żarnowych. Osiąganie takich umiejętności, mogło odbywać się przez bezpośredni kontakt ze specjalistami, reprezentujących nowe wierzenia i obyczaje, a zwłaszcza wyższy poziom cywilizacji.

Być może osiedlanie się Celtów na północ od Karpat, w dorzeczu Prosny (głównie w okolicach Kalisza) wiązało się właśnie z funkcjonowaniem szlaku bursztynowego¹¹³. Biorąc pod uwagę liczne znaleziska związane z celtyckim kręgiem kulturowym na terenach „nadprośniańskich” zarówno z ubiegłego wieku (Wesółki, Piwonice, Jastrzębniki, Sławin, Tynec, Lis, Zadowice) jak i z ostatnich lat z Jankowa II Oszczycwilka, należy rozważyć możliwość istnienia tzw. Kalisii przedrzymskiej, czy raczej celtyckiej rozumianej, jako skupisko szeregu osad.

do picia z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich w Europie Środkowej i Północnej. Próba klasyfikacji i analizy chronologiczno-terytorialnej, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. VI, 1991, s. 14-15, 99 - nr 349.

¹⁰⁵ K. Jażdżewski, G. Rycel, *Habent sua fata tumuli*, ZOW, t. 48, (1981), s. 26-30

¹⁰⁶ E. Kaszewska, *Zadowice...*, s. 30.

¹⁰⁷ Z. Woźniak, *Osadnictwo...*, s. 346-350.

¹⁰⁸ *Op. cit.*, s. 30, 32.

¹⁰⁹ E. Pudelko, *Szadek nad Prosną. Zarys dziejów osadnictwa w świetle ostatnich badań i odkryć*, „Rocznik Kaliski”, t. 27, (2001), s. 22; Tejże, *Kultura przeworska...*, s. 62.

¹¹⁰ E. Dąbrowski, *Cmentarzysko późnolateńskie i osada wczesnośredniowieczna w Żydowie*, pow. Kalisz, „Rocznik Kaliski”, t.8, (1975), s. 283.

¹¹¹ E. Kaszewska, *op. cit.*, s. 88.

¹¹² T. Malinowski, *Wielkopolska...*, s.441.

¹¹³ M. Olędzki, *Op. cit.*, s. 168.

Fot. 1.
1/8 statera
typu Jan-
ków, znal.
Jastrzębniki.
Fot.
A. Kędzieski.

1cm
0,528 g
0

Fot. 2.
1/8 statera
typu Janków,
znal. Janków
II Oszczywilk.
Fot.
A. Kędzierski.

1cm
waga 0,582
0

Fot. 3.
Płytką glinianą
i monety
celtyckie, znal.
Janków II
Oszczywilk.
Fot.
A. Kędzierski.

Bibliografia

Źródła

Arrian Flawiusz, *Wyprawa Aleksandra Wielkiego*, przekł. H. Gesztaft-Gasztold, Warszawa 1963.

Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. V, przekł. K. Leśniak, Warszawa 1996.

Cezar Gajusz Juliusz., *Wojna galijska*, przekł. i oprac. E. Konik, Warszawa 1978.

Platon, *Państwo*, przekł. W. Witwicki, Warszawa 1958.

Wergiliusz, *Eneida*, przekł. Z. Kubiak, Warszawa 1998.

W artykule odwołano się również oraz wykorzystano fragmenty tekstów niniejszych autorów: Ammianusa Marcellinusa, Awienusa, Kasjusza Diona, Ksenofonta, Hekatajosa z Miletu, Pli-niusza Straszego, Polibiusza, Strabona i Tacyta.

Artykuły i opracowania

Andrzejewski J., *Okucia rogów do picia z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich w Europie Środkowej i Północnej. Próba klasyfikacji i analizy chronologiczno-terytorialnej*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne, t. VI, 1991, s. 14 -15, 99 –nr 349.

Baranowski T., *Celtycka bransoleta szklana z Jastrzębnik pod Kaliszem*, „Archeologia Polski”, t. 42, z. 1-2, 1997, s. 155-159.

Baranowski T., *Kaliskie skupisko osadnicze kultury przeworskiej (przemiany osadnicze)*, „Prace i materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, Seria archeologiczna, nr 32, 1988, s. 31-44.

Baranowski T., *Kaliski odcinek „szlaku bursztynowego”*, [w:] *Kalisia na bursztynowym szlaku wspólne dziedzictwo kulturowe Europy*, red. T. Baranowski, J.A. Splitt, Kalisz 2011, s. 87-99.

Baranowski T., Teske G., *Stan i potrzeby badań nad kaliskim regionem osadniczym w młodszym okresie przedrzymskim i okresie rzymskim*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich w Polsce*, red. K. Godłowski, R. Madyda-Legutko, Kraków 1986, s. 241-247.

Bochnak T. *Uzbrojenie na ziemiach polskich w czasach dominacji celtyckiej (IV–I w. przed Chr.)*, „Z Otchłani Wieków”, R. 61, nr 1-2, s.41-53.

Cofta-Broniewska A., *Grupa kruszańska kultury przeworskiej. Ze studiów nad rozwojem regionalizmu społecznego na Kujawach*, Poznań 1979.

Cremin A., *Celtowie*, Warszawa 2001.

Cunliffe B., *Starożytni Celtowie*, Warszawa 2003.

Czopek S., *Pradzieje Polski południowo-wschodniej*, Rzeszów 1999.

Dąbrowski K., *Uwagi o osadnictwie okolic Kalisza na przełomie er*, *Rocznik Kaliski*, t. II, 1969, s. 141-156.

- Dąbrowski K., *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego w Zagórzynie pow. Kalisz*, „Sprawozdania Archeologiczne”, XXII, 1970, s. 331-397.
- Dąbrowski K., *Cmentarzysko późnolateńskie i osada wczesnośredniowieczna w Żydowie, pow. Kalisz*, „Rocznik Kaliski”, t. VIII, 1975, s.283-289.
- Dąbrowski K., Kolendo J., *Z badań nad mieczami rzymskimi w Europie środkowej i północnej (odkrycie miecza z odciskiem stempla w Wesótkach, pow. Kalisz)*, „Archeologia Polski”, t. XII, z. 2, 1967, s. 382-426.
- Dąbrowski K., Kozłowska R., *Dwie osady z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Piwonicach, pow. Kalisz*, Materiały Starożytne, t. V, 1959, 283-329.
- Dąbrowscy I. i K., *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i wpływów rzymskich w Wesótkach, pow. Kalisz*, Ossolineum 1967.
- Dillon M., Chadwick N.K., *Ze świata Celtów*, Warszawa 1975.
- Fitzke J., *Odkrycie osady z wczesnego okresu rzymskiego i cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich w Oszczywilku, pow. Kaliski*, „Z Otchłani Wieków”, Rok IX, z. 2, 1934, s.21-38.
- Gąsowski J., *Mitologia Celtów*, Warszawa 1978.
- Gediga B., *W kręgu kultury celtyckiej*, [w:] *U źródeł Polski do roku 1038*, t. I, red. M. Derwich, A. Żurek, Warszawa 2002.
- Gierek B., *Celtowie*, Kraków 1998.
- Godłowski K., *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w okresie przedrzymskim i okresie rzymskim*, Wrocław 1985.
- Haywood J., *Celtowie. Od epoki brązu do New Age*, Warszawa 2008.
- Hensel W., *Polska starożytna*, Ossolineum 1980.
- Kaczanowski P., Kozłowski J., *Wielka historia Polski. Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*, t. I, Kraków 1998.
- Kaszewska E., *Materiały z cmentarzyska w Zadowicach, pow. Kalisz, część IV*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, t. XI, 1964, s. 101-186.
- Kaszewska E., *Zabytki celtyckie z cmentarzyska w Zadowicach woj. kaliskie*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, t. XXV, 1978, s. 179-185.
- Kaszewska E., *Zadowice tysiąclecie cmentarzysko na bursztynowym szlaku*, Łódź 1984.
- Kokowski A., *Starożytna Polska*, Warszawa 2005.
- Kostrzewski J., *Die ostgermanische kultur der Spätlatenezeit*, t. 1-2, Leipzig-Würzburg 1919.
- Kostrzewski J., *Wielkopolska w pradziejach*, Poznań 1955.
- Królikowski A., *Epopeja Celtów*, Częstochowa 1999.
- Jażdżewski K., Rycel G., *Habent sua fata tumuli*, „Z Otchłani Wieków”, t. 48, 1981, s. 26-30.

- Makiewicz T., *Pierwsi Germanie*, [w:] *U źródeł Polski do roku 1038*, t. I, red. M. Derwich, A. Żurek, Warszawa 2002.
- Malinowski T., *Wielkopolska w otchłani wieków*, Poznań 1985.
- Michałowski A., *Osady kultury przeworskiej z terenów ziem polskich*, Poznań 2003.
- Miłek S., Ziąbka L., *Mennica celtyckich Bojów w Jankowie koło Kalisza*, [w:] *Pieniądz i banki w Wielkopolsce*, red. W. Garbaczewski, R. Macyra, Poznań 2009, s. 23-28
- Morawski L., *Mennictwo celtyckie Europy środkowej*, [w:] *Celtowie i ich mennictwo. Materiały z sesji naukowej, Warszawa 26 kwietnia 1985r.*, Warszawa 1986, s. 41-68.
- Moszyński K., *Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego*, Wrocław 1957.
- Ó Hógáin D., *Celtowie. Dzieje*, Warszawa 2009.
- Olędzki M., *Ogólne uwagi na temat osadnictwa celtyckiego w Polsce*, „Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierz”, t. II, (1997), s.155-186.
- Olędzki M., Ziąbka L., Teske J., *Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej w Złotnikach koło Kalisza* (w druku).
- Pudełko E., *Szadek nad Prosną. Zarys dziejów osadnictwa w świetle ostatnich badań i odkryć*, „Rocznik Kaliski”, t. XXVII, (2001), s. 9-26.
- Pudełko E., *Kultura przeworska (III/II a. C. – 375 p. C)*, [w:] *Pradzieje i wczesne średniowiecze regionu kaliskiego*, red. T. Baranowski, E. Pudełko, J. A. Splitt, Kalisz 2003, s. 57-62.
- Pudełko E., *Zabytki okresu wędrówek ludów z przedwojennych badań w Oszczywilk (Janków II) gm. Blizanów*, „Rocznik Kaliski”, t. XXX II, 2008, s. 229-232.
- Pudełko E., Ziąbka L., *Nowe cenne wykopaliska z okolic Ostrowa Wielkopolskiego*, „Rocznik Kaliski”, t. XXXII, 2008, s. 213-218.
- Rosen-Przeworska J., *Tradycje celtyckie w obrzędowości Protosłowian*, Wrocław 1964.
- Rudnicki M., Miłek S., Ziąbka L., Kędziński A., *Mennica celtycka pod Kaliszem*, Wiadomości Numizmatyczne, R. LIII, z. 2 (188), 2009, s.103-145.
- Rudnicki M, Ziąbka L., *Moneta celtycka z Kalisza-Piwonic a początki dziejów mennictwa na ziemiach Polski*, [w:] *Od Kalisii do Kalisza. Skarby doliny Prozny. Katalog do wystawy*, Warszawa 2010.
- Wielowiejski J., *Kontakty Noricum i Panonii z ludami północy*, Ossolineum 1970.
- Woźniak Z., *Celtowie w Polsce*, Kraków 1968.
- Woźniak Z., *Celtowie w Europie środkowej. Ogólny zarys problematyki badawczej*, [w:] *Celtowie i ich mennictwo. Materiały z sesji naukowej*. Warszawa, 26 kwietnia 1985 r. Warszawa 1986, s. 5-14.
- Woźniak Z., *Działalność mennicza Celtów w Małopolsce*, [w:] *Celtowie i ich mennictwo. Materiały z sesji naukowej*, Warszawa 1986, s. 69-83.
- Woźniak Z., *Osadnictwo celtyckie w Polsce*, Ossolineum 1970.

Woźny J., *Znaleziska żywiczących chlebków na cmentarzyskach w Wysocku na tle symboliki ziemi i chleba*, [w:] *Problemy kultury wysockiej*, Rzeszów 2005.

Ziąbka L., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Jankowie II Oszczywilku w 2008 roku*, Archiwum Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków Delegatura w Kaliszu 2008, tabela II, obiekt 35/08.